

SZEGEDI AKADÉMIAI NAPOK

1961. május 18—19.

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi—Történeti Osztálya és a Szegedi Tudományegyetem 1961. május 18—19-én Szegeden Akadémiai Napokat rendezett.

Az Akadémiai Napokat rövid üdvözlő beszédben az MTA Társadalmi—Történeti Osztálya részéről Mátrai László osztálytitkár, az Akadémia levelező tagja, a Szegedi Tudományegyetem részéről *Antalfy György* egyetemi tanár, az Egyetem rektora nyitotta meg.

Az Akadémiai Napok programján szerepelt — plenáris ülés keretében *Molnár Erik* akadémikus „Nemzet és haza”, — a történettudományi szekció keretében *Mérei Gyula*, egyetemi tanár, kandidátus „A ’nemzetek fölötti állam’ kérdése a legújabb nyugatnémet és osztrák történeti irodalomban”, *Wittmann Tibor* tanszékvezető docens, kandidátus „A holland gazdasági ’csoda’ és a holland burzsoá nemzeté válás néhány kérdése”, — az állam- és jogtudományi szekció keretében *Fonyó Antal* „A vagyon elleni bűncselekmények fogalma és rendszere” című előadása, valamint a *Magyar államjog egyetemi tankönyv vitája*, amelynek referensei *Antalfy György* egyetemi tanár, kandidátus, *Halász József* és *Schmidt Péter* kandidátusok, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetnek tudományos munkatársai voltak.

Az alábbiakban a fenti előadásokat — elhangzott formájukban tehát irodalmi apparátus nélkül — teljes terjedelemben, az előadáshoz kapcsolódó hozzászólásokat pedig érdemi ismertetésben közöljük.

MOLNÁR ERIK:

NEMZET ÉS HAZA

(Ideológiai kérdések a feudalizmusban)

Eddigi történetírásunknak egyik gyengéje, hogy elhanyagolta az ideológiai tényezők vizsgálatát. Így többek között fel sem vetette azt a kérdést, hogy az osztályok feletti közös haza eszméje, amely megjelent már a magyar történet feudális korszakában, a feudális társadalom osztályainak objektíven, valóságosan fennálló érdekközösségét fejezte-e ki? Vagy nem volt-e inkább hamis, fordított formában való ideológiai visszatükrözése a feudális társadalom objektív alaptényének, a feudális osztályok, a nemesek és a jobbágyok ki-egyenlíthetetlen érdekellentétének? Pedig elég ezt a kérdést feltenni ahhoz, hogy a marxizmus szellemében megadhassuk a választ. A feudális társadalomban semmiféle objektív érdekközösség nem áll — és nem is állhat — fenn az osz-

tályok között. A feudális társadalomban a kizsákmányolt jobbágyokat objektíven a legélesebb ellentét választja el az elnyomó nemesektől. A feudális társadalom politikai szerve, a feudális állam objektív működésében osztályállam, mely nem szolgálja a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztály közös érdekét, hanem a nemesség kollektív erőszakszerve a jobbágysággal szemben. Következésképpen a közös haza eszméje a feudális társadalomban nem fejezheti ki az osztályok objektíven fennálló érdekközösségét, hanem csupán az osztályok kiegyenlíthetetlen érdekellentétének szubjektív, hamis ideológiai tükörképe lehet.

Ez a marxizmus alaptételéből, az osztályharc törvényéből folyik. Már a Kommunista Kiáltvány hangsúlyozta, hogy a polgári társadalomban „a munkásoknak nincs hazájuk”. Ezzel a Kommunista Kiáltvány arra az álláspontra helyezkedett, hogy az osztályok érdekellentétén alapuló polgári társadalomban a haza eszméje nem fejezheti ki a polgárok és munkások objektív érdekközösségét, mert ilyen érdekközösség nem létezik, hanem a hamis, az osztálymegtévesztést szolgáló ideológiai alakzatok közé tartozik. Magától értetődik, hogy mutandis mutatis, a marxizmus álláspontja ugyanez a feudális társadalommal kapcsolatban is, amely nem kevésbé alapul az osztályok érdekellentétén, mint a polgári társadalom.

Ezt az elvont tételt azonban konkrétan is ki kell fejteni. Konkrétan be kell mutatni a magyar történetben a feudális ideológiát változásában, fejlődésében és függésében az objektív társadalmi viszonyoktól, addig a pontig, amelynél általánosan elterjedt az osztályok feletti közös haza, majd az osztályokat átfogó nemzet eszméje is. Utaltam már arra, hogy eddigi történetírásunk az ideológia történetét elhanyagolta. Azt azonban az eddig összegyűjtött anyag is lehetővé teszi, hogy legalább fővonalaiban áttekinthessük a fejlődést, ha számolni is kell azzal, hogy az így nyert képet a későbbi történeti kutatás egyes részleteiben helyesbíteni fogja.

Mindenekelőtt a feudális társadalom objektív viszonyait kell helyesen felfogni. A feudális társadalom alapjában véve a kizsákmányoló nemesek és a kizsákmányolt jobbágyok osztályainak közössége, amelyeknek objektív érdekei gyökeresen ellentétesek. De a feudális társadalom az osztályok érdekellentétei mellett is objektíven fennálló közösség, objektíven fennálló egység, a dialektika nyelvén: ellentétek egysége. Mit jelent a dialektikában az ellentétek egysége? Azt jelenti, hogy egymást kizáró ellentétek elválaszthatatlanul összefüggenek egymással. A feudális társadalom abban az értelemben ellentétek egysége, hogy a feudális társadalomban a nemesi osztály és a jobbágy osztály egymást kölcsönösen kizárják és ugyanakkor elválaszthatatlanul összefüggenek egymással. Egymást kölcsönösen kizárják, egymással összeférhetetlenek, mert érdekeik gyökeresen ellentétesek. Ez az objektív érdekellentét a feudális társadalom fejlődésének fő hajtóereje és meghaladásának alapvető oka. Ugyanakkor a nemesi osztály és a jobbágy osztály a feudalizmus egész történeti

korszaka alatt elválaszthatatlanul összefüggenek egymással, egymáshoz tartoznak, kölcsönösen feltételezik egymást. A nemesség nem lehet meg a jobbágság nélkül, amelynek munkaerejét azért zsákmányolja ki, hogy önmagát fentartsa, és a jobbágság nem lehet meg a nemesek tulajdonában levő föld nélkül, amelynek használata létfenntartását biztosítja.

A feudális ideológia *legfontosabb* része éppen a feudális társadalomra, mint ellentétek egységére vonatkozik, nem az egységben adott abszolút ellentétre, amelyet elleplez, hanem az ellentétet összefoglaló relatív egységre, amelyet kiemel. A feudális ideológiát az uralkodó osztály alkotja meg és terjeszti el az elnyomott osztályban is, aminek következtében a feudális osztály ideológiája az egész társadalom ideológiájává válik. Ezt az ideológia-történet szempontjából rendkívül fontos tételt Marx a Német Ideológiában fogalmazta meg általános alakban, ahol ezt írta: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok.” Ahhoz, hogy a nemesség osztályuralmát fenntarthassa, nem elégséges a nyers erőszak, az ún. gazdaságon kívüli kényszer. Szüksége van arra, hogy a kizsákmányolt jobbágytömegeket ideológiailag is befolyásolja. A jobbágytömegekben olyan nézeteket, olyan illúziókat kell elterjesztenie, amelyek a feudális társadalmat igazolják, és visszatartják a tömegeket a feudális társadalom ellen való fellépéstől. Ez azonban csak bizonyos mértékben sikerül. A fejlődés meghatározott fokán a jobbágytömegek forradalmi értelemben magyarázzák az uralkodó osztálytól átvett ideológiát és ezt a feudális társadalom ellen fordítják.

A jobbágyok objektív érdekei nemcsak a földesúri kizsákmányolás elleni küzdelmet követelik meg. A nemesek elleni osztályharc ugyan mindig alapvető marad, de időnként kiegészülhet más objektív érdekellentétekkel. A jobbágyok objektív érdekeibe beleütközik a központi hatalom megerősödése is, azáltal, hogy nemcsak védelmezi a földesúri kizsákmányolást, hanem meg is tetézi ezt az adókizsákmányolással és a jobbágyokat sanyargató zsoldoscsapataival. Az objektív helyzet itt ugyanaz, akár a hagyományos központi hatalom, akár idegen központi hatalom lép fel igényeivel a jobbágyokkal szemben. A jobbágságot objektív érdekei idegen hatalmak háborús támadásával szemben is védekezésre kényszeríthetik. Az ellenséges hadseregek a falvakat felgyújtják, a jobbágyok jószágait elhajtják, megfosztják a jobbágyokat utolsó életlehetőségüktől is, amelyet a feudális kizsákmányolás még meghagyott, sőt a jobbágyokat, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba hurcolják.

Az idegen hódítás fenyegeti a nemesek kizsákmányoló uralmát is saját jobbágyaikon. A központi hatalom erősödése pedig, akár a hagyományos, akár idegen központi hatalomról van szó, korlátozza a nemesek uralmát jobbágyaikon. Az ilyen helyzet ugyan átmenetileg sem létesít objektív érdekközöséget a nemesek és a jobbágyok között. Az ellenség közös, de a nemeseknek és a jobbágyoknak más-más objektív érdekeit fenyegeti. Azonban annak következtében, hogy az ellenséges erő egyszerre fenyegeti a nemesek és a jobbágyok

bár különböző érdekeit, a két ellentétes érdekű osztály között átmeneti együttműködés jöhet létre a közös ellenség ellen.

A történeti körülményektől, a társadalom ideológiai viszonyaitól függ azután, hogy az objektív érdekharc, amelyet a jobbágyok az őket kizsákmányoló nemesek ellen vívnak vagy a jobbágyok és a nemesek együttes harca a közös ellenség ellen, milyen ideológiai formába öltözik, miféle eszmei harc alakjában jelenik meg.

Amikor a soknemzetiségű magyar feudális társadalom kialakult, a 11—12. században, a haza eszméje későbbi értelmében még teljesen ismeretlen volt. A szót — patria — használták, de csupán lakóhelyet jelentett, mint az I. László egyik törvényéből kitűnik. Ismeretes volt a nemzet — natio — fogalma is, de ez sem fejezett ki valamilyen politikai vagy érdekközösséget, csupán a nyelvi vagy etnikai közösség kifejezésére szolgált. Kálmán király egyik törvényében például „bármilyen nyelvű vagy nemzetbéli szolgáról” van szó. A szolgákat a soknemzetiségű magyar társadalomban megkülönböztették nyelvük szerint, amint különbséget tettek köztük például munkabírásuk vagy ügyességük szempontjából. A haza és a nemzet fogalma akkor még valóságosan létező, objektív viszonyokat fejezett ki. A lakóhely vagy szülőföld közössége, és a nemzet etnikai közössége a valóságban is fennálló, objektív viszony.

A 11—12. században tehát a magyar feudális társadalom ideológiájában nem találni se nemzeti, se hazafias elemeket, a későbbi értelemben. A társadalom ideológiája ebben az időben kizárólagosan a keresztény vallási hiten alapult. A keresztény hitet az állam alapításakor a kialakuló feudális uralkodó osztály kényszerítette rá a szó szoros értelmében a társadalomra. A keresztény vallási ideológia azt hirdette, hogy a feudális társadalmi rend isten akaratán nyugszik. Anonymusnál azt olvassuk, hogy az országot vagy államot (regnum) a királyok és a nemesek isten kegyelméből bírják. A keresztény ideológia szerint a jobbágyok feltétlen hűséggel és engedelmességgel tartoznak uraiknak. Ebből következik, hogy a jobbágyok kötelesek uraikat, a feudális államban megszervezett egész nemességet és magát a feudális államot mindenféle ellenséges támadással szemben megvédelmezni.

A jobbágyság magáévá tette a rákényszerített vallásos ideológiát, de ezt csakhamar a nemesség ellen fordította. Antifeudális osztályharcának igazolását a vallás tanításaiban kereste és találta meg. Ez volt a helyzet még az 1514. évi nagy parasztfelkelés idejében is. Semmi nyoma sincs annak, hogy a felkelt jobbágyok a haza vagy a nemzet érdekeire hivatkoztak volna. Viszont minden adat arra mutat, hogy a parasztek háborújukat alapjában a vallásos ideológia jegyében vívták meg. A jobbágyok azért fogtak fegyvert, azért vették fel a keresztet, hogy a keresztény hit védelmében szembeszálljanak a hitetlen törökökkel. Amikor pedig a törökök ellen indult hadjárat a nemesek elleni háborúvá változott, ennek jelszavait és igazolását újból a keresztény vallásból merítették. Dózsa azt hangoztatta, hogy isten előtt nincs különbség

az emberek között, saját seregét a keresztesek áldott népének, szent gyülekezetnek nevezte, a nemeseket kiátkozással és örök büntetéssel fenyegette és hitleneknek bélyegezte meg őket.

Pedig időközben a haza fogalma új, politikai tartalmat kapott, amely a nagy parasztháború idején már a jobbágyokra is kiterjedt. (Emellett fennmaradt a hazának lakóhely, szülőföld értelme is.) Ez a fejlődés a 13. század második felében indult meg. Társadalmi alapja az volt, hogy a nemesség, amelynek tagjait korábban csak a személyes hűség köteléke fűzte egymáshoz és a királyhoz, a vármegyék és az országgyűlés útján közösséggé, „a nemesség egyetemévé” szerveződött. A nemesi közösség azután a haza fogalmát saját eszmei jelképévé alakította át. A nemesi osztályközösség objektív valósága eszmei vetületként a haza alakjában jelent meg, amelynek szabadságát — mint ezt a 13. század második feléből eredő okiratok tanúsítják — a nemeseknek nemcsak kötelessége, de dicsősége is megvédeni.

A haza ekkor még csak a nemesek hazáját jelentette, éppúgy, ahogy az országot vagy államot a nemesek birtokának tekintették. Emellett az ország területén több hazát is megkülönböztettek. Werbőczy Hármaskönyvében külön haza a szorosabb értelemben vett Magyarország, Horvátország, Szlavónia és Erdély. Erdélyt még a 17. században is a magyartól különböző hazának tekintették. De a jobbágyokat kötelező hűségből az következett, hogy kötelesek a nemesi hazát is megvédelmezni. Amikor azután a török támadások a nemesi hazát veszélybe sodorták, az uralkodó osztály kiterjesztette a haza fogalmát a jobbágyokra is, hogy hathatósabban szoríthassa őket a feudális állam védelmére. Ekkor jelent meg a nemesek és a jobbágyok közös hazájának, az osztályfeletti közös hazának a gondolata, amelynek védelmében — most már tehát nemcsak uraik érdekében — a jobbágyok kötelesek a legmesszebbmenő áldozatokat is meghozni. Ez a gondolat már eltorzította az objektív valóságot. Az objektíven fennálló feudális társadalmat, amelynek lényege az, hogy *ellentétes* érdekű osztályok egysége, ellentétek nélküli egységnek, az osztályok állandó érdekközösségének tüntette fel.

A közös haza, mely rendi és nemzeti különbség nélkül kiterjedt Magyarországra minden lakosára — Hungária, amelynek lakosai a Hungari — Hunyadi János kancellárjának, Vitéz Jánosnak a pápához intézett egyik levelében, a 15. század közepén, tűnik fel először. (Emellett szintén fennmaradt és még a Rákóczi-korban is előtérben volt a nemesek hazájának, a „nemes hazának” gondolata.) Tudjuk, hogy Hunyadi János valóban arra törekedett, hogy a jobbágyokat harcra mozgósítsa a török ellen. Bonfini idézi is Hunyadi egyik beszédét, amelyben ez — egyesítve a vallásos és a hazafias ideológiát — a jobbágyokat arra buzdítja, hogy „hazájuk üdvéért és örök boldogságukért” álljanak helyt a törökök ellen. De akár hivatkozott a hazára Hunyadi, akár nem, buzdító beszédében a fősúlyt Bonfini szerint is a jobbágyok objektív érdekeire vetette. Főleg azt hangsúlyozta, hogy a török győzelem következ-

ménye a jobbágyok vagyonának romlása, gyermekeik szolgasága, asszonyaik meggyalázása, házaik fegyűjtása lenne. Hunyadi tisztában volt azzal, hogy elsősorban a jobbágyok objektív érdekeire kell hivatkozni, ha az uralkodó osztály harcba akarja őket vinni a külső ellenség ellen. Az volt a nézete, hogy a jobbágykatonákat elsősorban a Délvidéken kell toborozni, amelynek népe tapasztalatból tudja már, hogy mennyi csapást zúdít rá a török támadás.

Az 1514. évi parasztháború ideológiai története azt mutatja, hogy a jobbágyság nem tette magáévá a közös haza eszméjét. A kizsákmányoló feudális társadalmi rendet, amelynek súlya alatt egyoldalúan szenvedett, nem tudta a közös haza úri gondolatával összeegyeztetni. De a közös haza eszméje a bosszúálló nemesség ideológiájában is háttérbe szorult és előtérbe került a nemesi haza objektív valósága. Az akkori humanisták, Bekényi Benedek és Hagymássy Bálint Szapolyait és jobbágygyilkos társait azért ünnepelelték, mert megmentették a hazát és a szabadságot, vagyis a nemesek hazáját és a nemesek szabadságát a jobbágyok kizsákmányolására. 1540-ben azonban, már a török hódítás idején, Szapolyai újból azon panaszkodott, hogy a pórnép „örökké csak a maga hasznát keresvén, hazáját, ha kell, el is tagadja”. Végeredményben az ideológiai fejlődésnek ebben a szakaszában a nemességnek nem sikerült bevinni a közös haza eszméjét a jobbágyság tudatába.

Meg kell jegyezni, hogy igaz ügyért hamis ideológia zászlaja alatt is lehet küzdeni. Ilyenkor a hamis ideológia a társadalmi haladást szolgálja. Dózsa parasztforradalmá haladó jellegű volt, bár a forradalmat hamis vallási ideológia vezette. Éppígy a Hunyadi János irányította török-ellenes harcokban a vallási ideológia mellett, a közös haza hamis ideológiája is haladó szerepet töltött be, mert a török hódítás az egész magyar társadalom haladásának lehetőségeit elfojtotta volna.

A 13. század második felétől kezdve, a haza fogalmának átalakulásával párhuzamosan és az ezt előidéző okok hatása alatt, a nemzet fogalma is kibővült. Fennmaradt a nemzetfogalom eredeti értelme, az etnikai vagy nyelv-közösség is. Werbőczy a Hármaskönyvben a magyar, német, szláv stb. jobbágyokat említve, ezeket nemzeteknek (nationes) nevezi. Rákóczi Ferenc pátenseiben szintén magyar, oláh, rác nemzetéről beszél. De a nemzet — a natio vagy gens — fogalma más jelentésre is szert tett. (A gens szónak is több értelme volt; a nemesség mellett a népet is jelentette.) Új, politikai értelmében már csak a nemességet foglalta magában. Ebben az értelemben olvasunk a 13. század második feléből eredő oklevelekben a magyar nemzet becsületéről, dicsőségéről, hírnevéről vagy később, a 14. század derekán, a magyar nemzet államáról.

A nemzetnek ez az új fogalma közvetlenül a magyar etnikumú nemességre vonatkozott, amely a nemesség etnikai szempontból uralkodó rétegét alkotta. Ez már Kézai krónikájából megállapítható, aki, a magyar nemesség hun származását fejtegetve, a magyar etnikumú nemesség eredetét vezette vissza

a hunokra. A nemzet fogalmába azonban bevonták a más nemzetiségű nemeseket is. Ebben a szellemben beszélt az 1606. évi bécsi béke a magyar nemesekről és a hozzájuk tartozó nemzetbeliekről, vagy a horvát származású Zrínyi a Scitiából kijött vitéz magyar eleinkről, vagy az ugyancsak horvát eredetű Janus Pannonius a maga hunságáról.

A 15. század ebben a tekintetben nem hozott változást. A huszita hatás csak abban nyilvánult meg, hogy a magyar (nemesi) nemzet fogalmában külön hangsúlyozták a magyar nyelv jegyét. Így például Hunyadi Mátyás III. Frigyes német császárt „a magyar nemzet (gens) és a magyar nyelv ellenségének” mondotta. Azonban a husziták forradalmi nézetével ellentétben, amely szerint a nemzet a dolgozó népből áll, a magyar nemesi felfogás kirekesztette a jobbágyságot a nemzet politikai fogalmából. A nemzetnek ezt a politikai fogalmát a történettudományban feudális nemzetnek nevezik. Ez a fogalom még mindig az objektív valóságot, a nemesi osztály valóságos érdekközösségét fejezte ki.

A fejlődés eredményeképpen bevonult tehát a társadalmi ideológiába a vallásos elemek mellé a nemesi nemzet objektív kategóriája, s a haza szubjektív, hamis fogalma, amelynek az osztályfelettségét azonban ebben az időben a nemességnek még nem sikerült elismertetnie. Hunyadi Mátyás a pápához intézett egyik levelében ennek megfelelően beszélt arról, hogy „hitünkért és hazánkért” minden körülmények között helyt fog állani.

A nemesség kettős, egyrészt vallásos, másrészt hazafias—nemzeti ideológiája már a 13. században kialakult. A humanizmus a 15. században és a reformáció a 16. században semmi lényegeset nem tett hozzá, a huszitizmus is — a nyelvi elemet hangsúlyozva — csak formailag módosította. A 15. században mindössze a közös haza gondolatával gyarapodott, anélkül azonban, hogy a jobbágyság ezt a gondolatot elfogadta volna.

A nemzeti-hazafias ideológia a 17. században fejlődött tovább és a 18. század elejére alárendelte magának a vallásos ideológiát is. Mi volt ennek a fejlődésnek az objektív alapja? A 17. század folyamán az árútermelésre áttérő nemesség a maradék-Magyarországon végleg maga alá tiporta a jobbágyságot. A könyörtelenül kizsákmányolt jobbágyságban mérhetetlen gyűlölet halmozódott fel uraival szemben. Ezt minden egykorú forrás tanúsítja. Az 1630-as évek elején Eszterházy Miklós nádor azt mondotta, hogy „az földesúrnak az pórnál nagyobb ellensége nincsen”. S a 18. század elején Rákóczi Ferenc arról beszélt, hogy „a parasztokat bensőséges gyűlölet” vezeti uraik ellen. Azonban a földesúri elnyomás csak egyik, bár alapvető oka volt a jobbágyság nyomorúságának. A földesúri terheket megtetézte a Habsburgok kezén levő központi államhatalom, adóival és azzal, hogy rászabadította garázda zsoldoscsapatait — vallonokat, németeket vagy magyar hajdúkat, egyre megy — a jobbágyságra. Ennek következtében a jobbágyság helyzete egyre elviselhetetlenebbé vált. Magára hagyva azonban a jobbágyságnak nem volt ereje, hogy a siker reményében megkísérelhesse a ránehezülő iga lerázását. Viszont

nyomban csatlakozott bármiféle úri szervezkedéshez, amely fegyvert fogott a fennálló rend ellen. Lényegében az egész százéves korszak alatt olyan volt a helyzet, amilyenek Du Héron varsói francia követ 1702-ben jellemezte: „A nép csak vezérre vár, hogy fellázadjon.” Ilyen vezér volt a korszak elején Bocskai és a korszak végén Rákóczi Ferenc. Mihelyt Bocskai vagy Rákóczi, a Habsburg-hatalom által érdekeikben sértett feudális nagyurak fegyvert fogtak, a jobbágyok felkeltek és rátörtek a gyűlölt nemesekre, meg az őket sanyargató zsoldosokra. A Bocskai- és a Rákóczi-felkelés egyaránt parasztlázadással kezdődött. A Bocskai-felkelésről az egykori forrás így írt „... a föld népe, azok, akiket vagy a Tisztviselők, Urok vagy a Németség valaha megsarcoltak vala, bosszuságuknak kitöltésére mind hozzá mennek vala”. A Rákóczi-felkelés kezdetéről pedig azt mondja az egykorú forrás: „Támada paraszthad, akik az uraknak és a főrendeknek mindenféle marhájokat eldúlák, prédálák, udvarházokat elpusztíták, prédálták, vesztegették s kimondhatatlan károkat tettek.”

A nemesek a felkelt jobbágyok elől a várakba menekültek, fegyverkeztek ellenük, de legfőbb bizalmukat a német katonaságba, vagyis a Habsburg-államhatalom erejébe vetették. Ez éppúgy jellemezte a Bocskai-felkelés elejét, mint a Rákóczi-felkelés kezdetét. A felkeléshez csak akkor csatlakoztak, amikor belátták, hogy ez az egyetlen mód arra, hogy megmentse birtokaikat a további dúlástól-fosztogatástól. A Bocskai-felkelés idején a Trencsén és Nyitra megyei nemesek meg is írták Mátyás főhercegnek, hogy életük és birtokaik megmentése végett kénytelenek a felkelőkhöz állani.

A Habsburg-ellenes felkelések és általában az egész korszak ideológiája ilyen körülmények között alakult ki. A felkelések vezetői feudális nagyurak voltak, s programjuk a nemesi érdekeket fejezte ki. Bocskai „hitünk és törvényeink, megromlott szabadságunkért” fogott fegyvert. A protestáns hit szabadságának biztosítása ekkor még nagy szerepet játszott. A felkelés jelszava is „Pro patria et fide” volt. De azt már az egykorúak is felismerték, hogy a vallásszabadság követelése csak ideológiai leple volt a nemesség politikai, hatalmi törekvéseinek a központi Habsburg-államszervezettel szemben, amint az ellenreformáció ideológiája a Habsburg-állam központosító törekvéseit leplezte. Religióról beszélnek, de a régióról (az országról, államról) van szó, mondták. A nemesség politikai követeléseit a szabadság helyreállításában foglalták össze. Szabadságon a nemesi szabadságok foglalatát értették, és a szabadságjogok között legfontosabbnak a jobbágyokon való uralmuk szabadságát tekintették. Amikor az 1605. évi szerencsi országgyűlés kiáltványt intézett a külföld összes nemzetéhez, ebben a magyar királyság legfontosabb szabadságjogai közé sorozta, hogy „bármelyik úr és nemes szabadon uralkodjék birtokain”. Itt tehát az ország szabadsága világosan a nemesek szabadságát, ez pedig a jobbágyok szolgátságát jelenti. Ezt a szabadságjogot sértette meg a központi államhatalom, amikor önkényesen bánt a nemesek birtokjogaival, adókkal és zsoldosokkal sanyargatta a jobbágyokat, és így elvonta munkatelje-

sítményüknek, többletmunkájuknak egy részét, amelynek egészére, a jobbágyi munkaerő kizárólagos kizsákmányolására a nemesi földesurak tartottak igényt.

Nyilvánvaló, hogy egyedül ezzel a programmal a felkelt jobbágyokat se leszerelni, se a Habsburg-hatalom ellen fordítani nem lehetett. Új ideológiára volt szükség, amely a nemesi osztályérdeket a nemesség és a jobbágyság közös érdekének tüntethette fel. Az ideológia megújítása abban állott, hogy a magyar nemzet etnikai, az objektív valóságot kifejező fogalmát kitágították a magyar etnikumú nemesség és jobbágyság állandó politikai érdekközösségének hamis fogalmává. Ehhez az objektív alapot az nyújtotta, hogy a központi Habsburg-államhatalom, adóival és zsoldosaival egyszerre sértette a nemesek és a jobbágyok érdekeit. Így azután a közös haza korábbi hamis eszméjét kiegészítette az etnikai magyar nemzet osztályfeletti politikai közösségének nemkevésbé hamis gondolata. (Ez sem szorította ki a nemesi nemzet korábbi fogalmát. Rákóczi kiáltványában a keresztény világhoz például a „dicsőséges magyar nemzet” — gens — az utóbbi értelemben szerepel.)

Bocskai már arról beszélt, hogy mivel tartozik „minden magyar keresztényen ember s aki igaz magyar, hazájának és nemzetének.” Magyar nyelvű gönci kiáltványában „minden nemzete és hazája szerető vitéz emberhez” fordult, ha ki is emelte ezek közül a nemes urakat. S amikor a nemesek a hajdúknak írnak, „véreinknek” tisztelik meg őket. Hogy itt valóban az etnikai értelemben vett magyar nemzetről van szó, kitűnik már abból is, hogy amikor a felkelés vezetői az országban élő más nemzetekhez fordulnak, a nemzetre, a nemzeti érdekre való hivatkozás elmarad, s ahelyett a közös haza régebbi jelszava szerepel. Így, amikor a hajdúkapitányok latin nyelvű felhívással fordulnak a német-szlovák bányavárosokhoz, a felhívásban csak „édes hazánk, Magyarország”-ról, a Hungarusok hazájáról van szó. A megkülönböztetés természetes oka az, hogy a zömében etnikailag magyar nemességnek csak a magyar nyelvű jobbágyokkal szemben lehetett az etnikai közösség érzésére hivatkoznia.

A felkelés sikere megmutatta a mozgalom úri értelmét. A győzelem után az országgyűlés a nemesi megyék hatáskörébe utalta a jobbágyköltözés kérdését. Ezzel ezt a jobbágyok helyzetére sorsdöntő kérdést kivonta a központi államhatalom befolyása alól. A nemes most már valóban állami beavatkozástól mentesen, „szabadon uralkodhatott birtokain”.

A magyar jobbágyság egyelőre nem fogadta el az új nemzeti ideológiát. De török és német garázdálkodásoktól éppúgy sújtva, mint a nemesek, most már magáévá tette a közös haza régebbi gondolatát, amelynek jegyében a jobbágyok nemzeti különbség nélkül összefoghattak a nemesek ellen. Az 1631. évi Császár Péter-féle felkelés idejében, amely közvetlenül a magyar zsoldosok sanyargatásai miatt tört ki, a magyar jobbágyok „szegény hazánkról” beszélnek és, összefogva a szlovák és ruszin jobbágyokkal, „az ország fölkölt földnépe” nevében emelnek szót. A fegyveressé vált osztályharcban azután a nemesek most már a jobbágyoknak is nyíltan megmondották, hogy mit kell azon a

szabadságon érteni, amelynek védelmében Bocskai idejében harcba hívták őket. Bosnyák Tamás füleki várkapitány ezt írta a parasztkapitányoknak: „Hazánk szabadsága azt tartja . . . ki-ki csak földesurának keresse kedvét.” Eszterházy Miklós nádor pedig arra intette a nemességet, hogy „nyuljon hozzá maga is szabadsága oltalmához”.

A Császár Péter vezette felkeléssel kapcsolatban ugyanazt látjuk, mint Dózsa nagy parasztháborújában. A jobbágyság ugyan elfogadta az úri ideológiát, de amint Dózsa korában a vallásos ideológiát, most a közös haza eszméjét fordította a feudális osztályrend ellen. A szegény haza nevében „az szegény jobbágyságnak szolgálatjáról való könnyebbségeket” követelte és azt kívánta, hogy az idegen zsoldos népet távolítsák el az országból.

A századvégi császári abszolútizmus azután, amely az idegen, német nemzet hatalmaskodásainak mezébe öltözve jelent meg, és egyaránt sujtotta a magyar nemeseket és jobbágyokat, arra indította a magyar jobbágyságot, hogy magáévá tegye a nemzeti érdekközösség úri ideológiáját is. Rákóczi hadbahívó breznai kiáltványa ugyan a felkelés valódi célját, az ország dicsőséges vagy nemesi szabadságának helyreállítását, nyíltan megjelölte. Ugyanakkor azonban „az szegénységnek teljes nyomorúságának megváltását” is ígérte. És — ha nem is a kiáltványban — Rákóczi megígérte a felkelő jobbágyoknak a földesúri hatalom alól való szabadságot is. Így tehát a felkelés programjában a szabadságnak osztálytartalmára nézve ellentmondó, kettős fogalma szerepelt: a nemesek szabadsága, amely kizárta a jobbágyok szabadságát, és a jobbágyok szabadsága, amely kizárta a nemesek szabadságát. A hazáért és e kétértelmű szabadságért — pro patria et libertate — hívta hadba Rákóczi, a vallásos ideológia motívumait teljesen mellőzve, mindazokat a nemes és nemteleneket, akik édes hazájuk és dicsőséges nemzetük szabadságát óhajtják.

Kétségtelen, hogy itt a magyar nemzet új, etnikai-politikai fogalmáról van szó. Kitűnik ez a Rákóczi-korszak nagyszámú dokumentumából. A vetési pátens hiteles magyarázata például az „*igaz magyarságát* mutató, fegyverével országunkat, a nemes hazát oltalmazó kuruc” jobbágyokról beszél. Vagy Rákóczi szembeállítja „édes nemzetünket” a rác nemzettel. Bercsényi pedig „igaz magyarai vérségéből int mindeneket, valakik . . . személyválogatás nélkül nemzetünk fiai”. Amikor viszont a felkelés vezetői az országban élő más népekhez fordulnak, nincs többé szó nemzetről, hanem legfeljebb a közös hazáról. Rákóczi a szerbekkel szemben „édes magyar hazánkra” hivatkozik, Bercsényi pedig, a szlovák szegénységhez szólva, még a haza fogalmát is mellőzi, és csak a prédálás szabadságát, a szabad — a szlovák szövegben a magyar szó szerepel — „nyeresygh”-et ígéri. Arra is számos adat van, hogy a magyar jobbágyság az ígéretek hatása alatt elfogadta a nemzeti ideológiát. Esze Tamás például „édes hazánkról” és „édes nemzetünkről” ír Rákóczinak, és „igaz hazafiúságát megbizonyítani kívánja”. Egyik hadnagya pedig, a debreceni Szabó Tamás arról beszélt, hogy „az igaz magyar vér benne is felbuzdult”.

Közismert, hogy az ígéretekből semmi sem lett, a jobbágyságot félrevezették, rászedték. A szatmári béke csak a nemesi szabadságot, a nemesek kizsákmányoló hatalmát és elnyomó uralmát biztosította a jobbágyokkal szemben. Ezért már a felkelés alatt azt látjuk, hogy a jobbágyok, a szegénylegények az uraktól átvett és eredetileg az úri osztályérdeket szolgáló hazafisnemzeti ideológiának osztályharcos tartalmat adnak, és azt az úri osztály ellen fordítják. „A szegénylegény éneké”-ben megszólal előbb a becsapottság érzése. „Igen kedveltük a kurucságot — Oly igen kaptuk mint egy ujságot — Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot: — Védelmezzük — S oltalmazzuk — Szegény hazánkot.” „A szegénylegény éneké”-nek egy másik változata már az urakat teszi felelőssé a kárvallásért: „Mely dolog bizony meg is lett volna — Magyarországot megnyertük volna — Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna.” Végül pedig az urakkal szemben magukat nyilvánítják az igaz magyaroknak: „Nem olyan az ördög, amint ötet írják! — Nem is mind magyarok, kik magukat vallják — Idővel dolgai kinyilatkoztatnak — Ki volt igaz híve az Magyarországnak.” Betetőzi azután ezt az ideológiai fejlődést a szatmári béke után kelt „Rákóczi kesergője”, ahol az urak mint a magyar ügy árulóí jelennek meg: „Megfizeti még az árát az árulásnak — kipótolja maradéka Esze Tamásnak — Ha nem másnak.”

A Rákóczi-felkelés után még évtizedekig fennmaradt az osztályharcos hazafiságnak és nemzeti érzésnek ez az ideológiai hagyománya. A magyar jobbágy nép körében visszaemlékeztek a hazáért, a haza szabadságáért vívott harcokra, emlegették az édes magyar nemzetet, és szidalmazták az urakat, akik „tulajdon véröket” adják idegen járomba. De a 18. század második felében ez az ideológia majdnem nyomtalanul eltűnt. Az átmeneti együttműködéssel elenyészett annak ideológiája is. Leplezetlenül kibontakozott újra az osztályharc. Ekkor a magyar jobbágyság már csak a bécsi császártól várt — és kapott is — segítséget urai elleni osztályharcában, s eszébe se jutott, hogy a bécsi kormánynál a magyar haza és nemzet érdekeire hivatkozzék. Az Úrbéri Rendelet kiadása idejében a haza, a nemzet és a szabadság ideológiája már csak a nemesség objektív osztályérékének nyílt kifejezése volt. A központi kormány által kezdetben elnézett dunántúli jobbágymozgalmak idején Festetics Kristóf gróf azon riadozott, hogy „már az Úristen irtalma legyen szegény hazánkkal, ha a parasztságra hagyatik országunk vezérlése, boldogítása és gyarapítása”. A néemesi megyék pedig azzal vádolták a császárnőt, hogy az Úrbéri Rendelettel „túllépi királyi hatalmát és a nemzet szabadságát nem tartja tiszteletben”. A társadalmi ideológiában a haza, a nemzet, a szabadság eszméje visszahúzódott a nemesi osztályérdek objektív alapjára. Új korszaknak, a polgári reformkorszaknak kellett eljőnie ahhoz, hogy ezek az eszmék új, magasabbrendű — bár még mindig hamis — tartalommal telítődjenek. És a szocializmus korszakának kellett elérkeznie, hogy a haza, a nemzet és a szabadság eszméi az objektív társadalmi viszonyok valóságghű kifejezésévé váljanak.